

УДК 94 (477):338:339.543

О.В. МОРОЗОВ

МИТНА СТАТИСТИКА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

В статті розглянуті історичні етапи розвитку митної статистики в Російській імперії, проаналізовані технології, які застосовувалися у ХІХ ст. Дана оцінка ефективності митної статистики як показника успішності реалізації митної політики.

Ключові слова: зовнішня торгівля, митна статистика, губернська статистика, карткова система, міграційні картки, Департамент митних зборів.

В статье рассматриваются исторические этапы развития таможенной статистики Российской империи, проанализированы технологии, которые использовались в XIX веке. Дана оценка эффективности таможенной статистики как показателя успешности реализации таможенной политики.

Ключевые слова: внешняя торговля, таможенная статистика, губернская статистика, карточная система, Департамент таможенных сборов.

In clause are considered historical stages developments of customs statistics in Russian empire, technologies which were applied XIX century. The estimation customs statistics as parameter of success of realization of customs policy is given.

Keywords: foreign trade, the customs statistics, the provincial statistics, rationing system, Department of custom charges.

© О.В. Морозов, 2009

Митна статистика належать до числа тих джерел, які широко використовуються в історичних дослідженнях з різної проблематики. Крім того, цей вид статистики застосовується в якості непрямого показника для загальної характеристики економічного розвитку країни. Ще один важливий аспект митної статистики як джерела: у сфері зовнішніх відносин економіка часто безпосередньо стикається з політикою і статистичні показники про зовнішню торгівлю можуть бути більш важливими джерелами для вивчення міжнародних відносин, ніж дипломатичні документи. Використання митної статистики при допомозі методів кількісного аналізу дозволяє реконструювати економічні процеси минулого і зрозуміти причини, які змушували державу, урядовців приймати ті чи інші рішення. Такий підхід надає можливість у процесі наукового дослідження позбавитися від міфологізації та політизації історії. Все це говорить про актуальність та широкі можливості використання такого джерела, як митна статистика для дослідження соціальної історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином, мета статті полягає в дослідженні процесу формування та динаміки розвитку митної статистики Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., як важливого показника для аналізу якості митно-тарифного регулювання, а також об'єктивного визначення ролі українських губерній, їх населення у соціально-економічних перетвореннях другої половини ХІХ ст.

Соціально-економічна складова в історичних

дослідженнях за визнаннями науковців відіграє важливу роль, але на практиці можна зустріти в небагатьох виданнях максимум абзац тексту, а то і декілька рядків, що містять інформацію про митні прибутки, їх динаміку, тенденції, залежність від політичної ситуації в державі. Як правило, ці показники базуються на даних, наведених у роботі К. Лодигенського «История русского таможенного тарифа», яка побачила світ у 1886 р. та була перевидана у 2005 р. [7]. Однак, робота К. Лодигенського все ж була присвячена еволюції тарифної справи в Росії, тому еволюція митної статистики не актуалізувалась автором. А статистичні показники про митні збори у повному обсязі наводяться автором лише з останньої чверті ХVІІІ ст. Більш детально проблема еволюції російської митної статистики знайшла висвітлення в роботах таких науковців, як: Ф. Вірст, [3] Г. Небольсін, [9] М. Терехов, [17] С. Покровський, [12] І. Кулішер [6]. У 1950-х рр., після введення в науковий обіг значної кількості архівних джерел з фінансової політики царського уряду, проблематика митної статистики знайшла відображення в класичних історичних працях з економічної історії. Це в першу чергу праці П. Лященко, С. Бакуліна, Д. Мішустіна. Але в подальшому можна побачити відставання дослідження митної тематики у порівнянні з вивченням історії промисловості Росії у ХІХ ст. Тому виникла необхідність розширити тематику досліджень присвячених митним питанням, на новому критичному рівні проаналізувати вже

відомі джерела та монографічні дослідження.

Митна статистика виникла на базі митного обліку – однієї з найбільш ранніх форм фіскального обліку. На першому етапі існування головним завданням такого обліку був контроль за митними прибутками. Перший узагальнюючий документ з цього питання датується 1769 р. і мав назву «Ведомость о государственных доходах за 1769 г.». Він був складений генерал-прокурором Сенату В'яземським для Катерини II. В цьому документі можна побачити спробу впорядкування фінансів й більш чітку класифікацію прибутків. У документі наводилися дані за 1724, 1749, 1751, 1758, 1769 рр. і простежувалась тенденція розподілу податків на окладні (подушна подать, оброчний збір, питейний збір та промисловий) та неокладні (акциз на продаж вина, митні збори) [8].

Однак на початок XIX ст. державні діячі Росії усвідомили, що зовнішня торгівля є не тільки джерелом митних прибутків, алей важливою галуззю народного господарства. Усвідомлення цього факту вплинуло на бажання регламентувати зовнішню торгівлю через митне обкладання. Цей процес, у свою чергу, вимагав класифікувати звітність митниць. Зініціативою вирішення цього питання виступив міністр комерції Н.П. Румянцев. За його наказом у 1804 р. складено статистичні збірники за 1802 і 1803 рр. Таким чином почалися складання і публікації щорічних статистичних збірників про зовнішню торгівлю Російської імперії. Під різними назвами вони виходили протягом 100 років – до 1917 р. Спочатку органом обробки та публікації митної статистики була рахункова експедиція Комерц-колегії при Міністерстві комерції. З 1813 р. вона увійшла до складу нового Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів. 1864 р., у ході міністерської реформи в рамках Міністерства фінансів, створили новий Департамент митних зборів, до складу якого й увійшло рахункове відділення, а в 1883 р. його реорганізували у статистичне відділення департаменту [1]. У другій половині 90-х рр. XIX ст. роботу статистичного відділення докорінно перебудував В.І. Покровський. Головним елементом перебудови стало введення карткової системи звітності митниць. Статистика зовнішньої торгівлі набула ще більш централізованого характеру й безпосередньо до відділення перейшли всі види опрацювання первинного матеріалу.

Аналізуючи архівні матеріали кінця XIX – початку XX ст., слід виділити такі форми митного контролю, які були складовими при формуванні митної статистики:

- митний огляд (перевірка фактичних показників із тими, що заносились у вантажне оголошення);
- контроль супровідних документів;
- контроль, опрацювання, класифікація, аналіз первинних відомостей з митниць у статистичному відділенні, де перевірка мала багатовступневий характер. У цьому зв'язку існувало декілька видів звітних відомостей: за місяць, за

рік. Керівництво Департаменту митних зборів дуже суворо контролювало відповідальне ставлення митниць до ведення статистики. При цьому на митницях керувались інструкціями 1828, 1885, 1903, 1913 рр., які були спрямовані в першу чергу на дотримання норм уніфікації статистичних матеріалів [9].

Із зростанням масштабів торгівлі у закордонну торгівлю включались нові види товарів і центральний статистичний орган мав проблеми, пов'язані з обробкою величезного масиву інформації. Оптимальним рішенням стала заміна табличної форми звітності на карткову. Ініціатором реорганізації роботи статистичного відділення став новий його керівник – статистик В.І. Покровський. Покровський повністю перебудував усю роботу статистичного відділення: змінив систему звітності, налагодив оброблення даних безпосередньо у відділенні та їх подальшу публікацію. Нова система введена 1897 р. [2]. Замість десятка видів таблиць митниці надсилали лише декадні звіти, які складалися з декількох карток. У відділенні картки оброблялися методом послідовної систематизації («життєві припаси», «сировина та напівфабрикати», «худоба», «вироби»). У процесі обробки карток визначалися «головні» митниці та головні напрямки експортно-імпорتنих вантажних потоків.

Щорічна публікація звітів про зовнішню торгівлю Російської імперії почалася з 1802-го і продовжувалась до 1915 р. Перші щорічні статистичні звіти мали назву «Государственная торговля в разных ее видах» і видавались з 1802 по 1915 рр. У подальшому ця назва неодноразово змінювалась: з 1812 р. – «Государственная внешняя торговля в разных ее видах», у 1863 – 1869 рр. – «Виды государственной внешней торговли» и «Виды внешней торговли России», а з 1870 р. – «Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам» [10]. У результаті аналізу архівних матеріалів, з'ясувалося, що саме митна статистика знайшла своє пряме відображення у щорічних «пам'ятних книгах» губерній Російської імперії [11]. Ці видання, першоджерелом яких була митна статистика, містять великий обсяг інформації про економічний та соціальний розвиток, відбивають регіональний аспект зовнішньоекономічної діяльності. Також такі опубліковані статистичні джерела, як «Торговые бюллетни Киевской биржи», що містили інформацію про цінові характеристики ринку експортного цукру. Важливим джерелом експортно-імпоротної діяльності гірничодобувної промисловості є періодичні статистичні збірки «Каменноугольная промышленность Южной России в 1907 году», «Железнодорожная промышленность Юга России в 1911 году», які видавались статистичним бюро Ради з'їзду гірничих промисловців, що знаходилась у Харкові, «Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г.» [16].

Офіційними джерелами митної статистики були: щомісячні формуляри «Внешняя торговля России»,

які видавались з 1884 року; інший вид публікацій – ретроспективні збірки про зовнішню торгівлю Росії, що набули поширення з 80-х років XIX ст. Як приклад слід назвати «Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1856 – 1893 гг.», «Сведения об отпуске за границу российских товаров за 1869 – 1886 гг.» Аналогічні джерела видані в 1886 – 1899, а також у 1900 – 1912 рр. Особливе місце серед видань займає «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», підготовленого В.І. Покровським у 1902 р., який охоплює найбільш важливі показники зовнішньої торгівлі протягом XIX ст. [15]. Численні зміни митних кордонів Росії XIX ст. створювали проблему зіставлення даних різних років за статистичною територією. 1883 р. статистичний відділ Департаменту митних зборів провів радикальну зміну формулярів таблиць. Уведено так звані монографічні таблиці. Кожна окрема таблиця містила групу експортних чи імпортних товарів за однією митницею чи країною-контрагентом. Але після недовгого їх використання виявився головний недолік – втрата універсальності. Враховуючи ці недоліки монографічних таблиць, В. Покровський у 1894 р. прийняв рішення повернутися до таблиць, які формувалися за принципом переліку груп товарів з урахуванням досвіду митної статистики 60 – 80 рр. XIX ст.

На якість митної статистики впливав і такий фактор, як розбіжність у термінах фактичного привезення і статистичної реєстрації товарів. Власники товарів мали право тримати їх на митних складах без сплати мита 8 місяців, у 1850 р. цей термін було збільшено до 1 року, а для митниць I-го рангу – до 3 років. Більшість увезених товарів, за які не сплатили мито у звітному році, реєструвалась вже як імпорт наступного року. Водночас у звітному році реєструвалась частка товарів, увезених у минулому році. Наприклад, у 1866 р. машин було оглянуто на 12% більше, аніж випущено на внутрішній ринок, чавуну – на 10%. У звітності з'явилася нова тенденція – перевищення кількості оглянутих товарів над випущеними з митниць.

У кінці XIX ст. перед митною статистикою виникла ще одна проблема – підвищення достовірності цінних показників імпорту-експорту як важливої складової загальної митної статистики. Так, за даними В. Покровського, з 1890 по 1896 рр. митна оцінка імпорту систематично збільшувалась до 10%, а експорту – знижувалась до 5%. На це явище також впливала податкова реформа 1898 р., коли було запроваджено прибутковий податок, що змушувало промисловців приховувати дійсні дані про свій торговельний обіг з метою зменшення сплати податків. Усі ці обставини вимагали від митних статистиків ужиття термінових заходів до підвищення якості вартісних показників. У статистичному відділенні у 1898 р. створено спеціальний Оцінний відділ, функції якого полягали в розробці довідкових цін для виявлення вартості експорту та імпорту. Довідкові ціни розроблялись на основі інформації з біржових преїскурантів, газет, журналів, стати-

стичних видань. Щорічно в статистичне відділення надходило понад 3000 різних видань. Відділення мало об'єктивну інформацію з 50 російських та іноземних ринків [14]. Створення оцінного відділу, централізація та вдосконалення роботи з визначення вартості обігу загальноросійської (у тому числі української) зовнішньої торгівлі забезпечили високий ступінь достовірності вартісних показників у зовнішньоторговій статистиці, особливо у визначенні вартості сільськогосподарських товарів, сировини, напівфабрикатів, більшої частки зовнішньоторговельного обігу. Недоліком цієї системи, за визнанням самих її авторів стала обмеженість. Полягала вона в наступному: довідкові ціни можна було розрахувати лише для товарів, що проходили через біржу. Під цю категорію не підпадали головним чином готові вироби. В умовах Росії існуюча система оцінки товарів дозволяла достовірно визначити більшу частину вартості зовнішньоторговельних операцій. При цьому сам В. Покровський не виключав доцільності доповнення довідкових цін експертними оцінками спеціальних комісій. (На підставі таких експертних висновків визначалась вартість зовнішньоторговельних операцій у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Бельгії.) Хоч в Росії таких комісій не існувало, митні статистики частіше використовували експертні ціни зарубіжної статисти-

ки. Для уніфікації реєстрації російських підданих, що від'їжджали за кордон за паспортами зразка 1888 р., Міністерство фінансів підготувало спеціальні паспортні книжки з відривними талонами. Ці паспортні книжки надходили губернаторам, градоначальникам та офіцерам – завідуючим прикордонними пропускними пунктами. Талони при кожному перетинанні кордону відривалися й передавались до місцевих митних установ. Таким чином здійснювався подвійний контроль за міграційними процесами [19]. За час дії цієї системи звітності було виявлено такі недоліки. Місцеві жандармські управління, як правило, необгрунтовано затримували передачу відривних талонів митницям більш ніж на один місяць із моменту перетинання особою державного кордону. Для виправлення цього недоліку в 1896 р. Департамент митних зборів замінив відривний талон відомістю форми «А», яка давала можливість складати звітність, потрібну для ДМЗ, не лише стосовно російських підданих, але й іноземців. Заповнену відомість потрібно було подати до митниці впродовж 3-х днів з моменту прибуття чи вибуття особи [18].

У 1911 р. намагання уряду і Державної думи розвинути експорт і усунути всі зайві обмеження та митні формальності під час вивезення цих товарів спонукало Міністерство фінансів переглянути чинні правила про відпускання товарів з метою можливого спрощення митних процедур. Роботу з їх перегляду та підготовку нового проекту проводила Особлива комісія при ДМЗ на підставі зібраних нею відгуків від головних митниць та біржових комітетів про необхідність змін

у чинних правилах про відпускання товарів за кордон. Перед поданням проекту у вищі органи для затвердження він був детально обговорений і доопрацьований в особливий нараді при ДМЗ та біржових комітетах Варшави, Києва, Одеси, Харкова, Москви, Санкт-Петербурга, фахівцями ради Спілки підприємців промисловості й торгівлі [4].

Створення Оцінного відділу, централізація і вдосконалення методики робіт з визначення вартості обсягів російської зовнішньої торгівлі забезпечували високу ступінь достовірності вартісних показників у митній статистиці – особливо у визначенні вартості сільськогосподарських товарів, сировини, напівфабрикатів, тобто більшої частини зовнішньоторговельних операцій.

Після аналітичного опрацювання щорічні митні звіти знаходили відображення в офіційних виданнях Міністерства фінансів. У XIX ст. Міністерство фінансів Росії займає центральне місце у формуванні та реалізації митної політики. Після реформ 1860-1870-х рр. робота Міністерства фінансів була більш прозорою і гласною для суспільства. Популяризацією та роз'ясненням політики відомства займався спеціальний орган. Редакція періодичних видань Міністерства фінансів. Урядові заходи в сфері регулювання зовнішньої торгівлі і митної політики знаходили відображення на сторінках таких відомчих періодичних видань: «Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов» (1864 – 1885 гг.), «Вестник финансов, промышленности и торговли», «Русское экономическое обозрение» (1897 – 1906 гг.), «Сборник сведений и материалов по Министерству финансов» з 1868 р. змінив назву

на «Ежегодник Министерства финансов», «Торгово-промышленная газета» (1893 – 1910 рр.). Як джерела, ці видання цікаві тим, що публікували офіційні матеріали з різних питань економіки, зовнішньої торгівлі. Ці матеріали дозволяють визначити мотиви видання нових законів у галузі економіки і фінансів, у сфері митно-тарифного регулювання [13]. З цього часу митна статистика набирає характеру публічної і використовується у багатьох сферах суспільного та наукового життя.

В той же час робота з комплексом митної статистики виявила наступні проблемні моменти. Так, документи, що розкривають заходи протидії контрабанді представлені не єдиним комплексом, а розпорошені по різних статистичних документах різних державних установ, при цьому інформація по тривалих історичних періодах взагалі не збереглась. Тому ми можемо визначити лише загальні тенденції і узагальнюючу динаміку розвитку контрабандного промислу та боротьби з ним. Це у свою чергу ускладнює реконструкцію результатів боротьби з контрабандою на губернському рівні. Таким чином, митна статистика створює інформативну базу переважно для досліджень економічного характеру. Тому одним з перспективних напрямків дослідження митної статистики є розробка методології формування статистичної бази митних правопорушень XIX – початку XX ст. Таким чином, репрезентований джерельний комплекс створює достатньо інформативну базу для вирішення завдань дослідження і формулювання перспективних наукових напрямків та методики їх вирішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917. Т.2.: Центральные государственные учреждения. Министерство внутренних дел. Министерство юстиции. Министерство финансов. Министерство торговли и промышленности. Государственный контроль. – СПб.: Наука, 2001. – С.122.
2. Бакулин С.Н. Статистика внешней торговли / С.Н. Бакулин, Д.Д. Мишустин. – М.: Наука, 1950. – 353 с.
3. Вирст Ф.Х. Рассуждения о некоторых предметах законодательства и управления финансами и коммерцией Российской империи / Ф.Х. Вирст. – СПб.: Императорская Академия наук, 1807. – 305 с.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. 84, оп. 1, спр. 754, арк. 46, 72, 83.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 84, оп. 1, спр. 701, арк. 215.
6. Кулишер И.М. Спорные вопросы организации статистики внешней торговли / И.М. Кулишер – М.: 1916. – 189 с.
7. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / К. Лодыженский – М.: Социум, 2005. – 457 с.
8. Морозов О.В. Митна складова в структурі державних прибутків Російської імперії у першій половині XVIII ст. / О.В. Морозов // Грані. – 2008. - № 1. – С.16 – 18.
9. Небольсин Г. Статистические записки о внешней торговле России / Г. Небольсин. – СПб.: Типография второго Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1835. – 324 с.
10. Обзоры внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1900 год. – СПб., 1902.; за 1901 год. – СПб., 1903.; за 1902 год. – СПб., 1904.; за 1903 год. – СПб., 1905.; за 1904 год. – СПб., 1906.; за 1905 год. – СПб., 1907.; за 1906 год. – СПб., 1908.; за 1907 год. – СПб., 1909.; за 1908 год. – СПб., 1910.; за 1909 год. – СПб., 1911.; за 1910 год. – СПб., 1912.; за 1911 год. – СПб., 1913.; за 1912 год. – СПб., 1914.; за 1913 год. – СПб., 1915.; за 1914 год. – СПб.: ЦСК Министерства финансов, 1916.
11. Памятная книга Екатеринослава. 1914 год. – Екатеринослав, 1914. – 432 с.; Памятная книжка Таврической губернии. 1915 год. – Симферополь, 1915. – 443 с.; Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду Бессарабской губернии. – Москва: изд. Хотинского земства, 1886. – 324 с.
12. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский. – М.: Международная книга, 1947. – 401 с.
13. Российский государственный исторический архив. – Ф. 564, оп. 1, д. 1, лл. 1 – 356.
14. Российский государственный исторический архив. – Ф. 21, оп. 12, д. 57, л. 11 – 12.
15. Сборник статистических сведений по истории и статистике внешней торговли России / [редактор В.И. Покровский]. – СПб.: Министерство финансов, 1902. – В 2-х т.; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII столетия по 1858 г. / Семенов А. – СПб.: В Типографии II-го Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1858. – 381 с.; Золотарев А.М. Записки военной статистики России / Золотарев А.М. – СПб.: Типография С.Н.Худякова, 1894. – 608 с.
16. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г. – СПб.: Издание департамента торговли и мануфактур М. Ф., 1892. – 278 с.
17. Терехов М.Е. Сравнительная статистика внешней торговли России: Таможенная статистика и тариф / М.Е. Терехов – Варшава.: Типография Варшавского Учебного Округа, 1884. – 289 с.
18. Центральний державний історичний архів у м. Київ (Далі – ЦДА). – Ф. 339, оп. 1, спр. 121, арк. 8.
19. ЦДА. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 198, арк. 31.